

GYÖRGY ESZTER*

Cigánytelep-felszámolás Óbudán az államszocializmus alatt

History of the elimination of the Gypsy settlements in the 3rd district of Budapest

ABSTRACT: The present study deals with the history of the elimination of the Gypsy settlements in the 3rd district of Budapest during the state-socialist period. After a brief summary of the Gypsy settlement eliminations throughout the country in the 1970s and 1980s, the paper focuses on the settlements in the 3rd district and the former Gypsy class of the Bécsi út Primary School, drawing on source material from the Budapest Municipal Archives, the press of the time and a few interviews.

KEYWORDS: elimination of Gypsy settlements, spatial segregation, Roma history, school integration

Lojtkó Lakatos József emlékének

*És emlékszel, itt is / sétáltam veled,
nem messze innen / a cigánytelep.
Ez itt a külváros, / örökké sáros,
mindentől távol – / mégis visszahív.*

Petőcz András: Óbuda, téli szürkület

A tanító reggel 7 óra körül már útnak indult, hogy a telepen élő gyerekeket összeszedje. Egyesével, vagy a testvéreket együtt, hiszen a cigányosztályba úgyszólván, életkortól függetlenül összevonva jártak a tanulók. Mire mindenkit sikerült összegyűjteni a viskókból, mehettek együtt vissza az iskolába. De mielőtt elkezdhették volna a tanítást, a tanító még összegyűjtötte a gyerekek koszos ruháit, betette az iskolai mosógépbe, a teremben a padok felett kitergetett, a reggelre száraz és tiszta ruhákat pedig szétosztotta. 9–fél 10 körül el is lehetett kezdeni tanulni, bár a 7 és a 14 éves tanulók biztosan különböző témákra lettek volna kíváncsiak,

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék adjunktusa.
E-mail: gyorgy.eszter@btk.elte.hu; ID: 0000-0002-3727-9637

ráadásul az osztályterembe több, mint negyven fő zsúfolódott össze. Megfelelő tankönyv és meghatározott tananyag helyett nagyrészt a tanítóra volt bízva, hogy mit és hogyan tanít a gyerekeknek. Mikor eljött az ebédidő, a cigányosztály tanulói nem az iskolai menzán, hanem elkülönítve ettek, poharukon piros pöttyös jelzéssel. Ezek az iskolai életképek – bár eszünkbe juttathatnak akár egy Móra Ferenc regényt, akár egy 1920-as évekből származó, tanyasi iskolát bemutató szociográfiát is – az 1970-es évek közepén Óbudán, a Bécsi úti Általános Iskolában történtek; a megrázó és méltatlan körülményekről egy egykori tanító, Lojkó Lakatos József¹ beszélt nekem egy interjúban. Az óbudai cigányosztály „ügye” a korban viszonylag ismert volt, a fent bemutatott állapotok után bekövetkező pozitív változások pedig tulajdonképpen tekinthetőek az iskolai integrációs kísérletek egy korai példájának. Írásomban² az államszocialista időszak óbudai cigánytelep-felszámolásait igyekszem bemutatni, külön kitérve a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályának ügyére, hiszen ez, a telepekről bejáró tanulók nagyszámú jelenlétével, szorosan hozzátartozik a kerületben élő romák korabeli társadalomtörténetéhez.

Az óbudai telepfelszámolások bemutatása előtt röviden kitérek a cigánytelep-felszámolások szakirodalmában található általánosabb megállapításokra, majd az államszocialista évtizedek budapesti telepfelszámolási akcióinak legfőbb jellegzetességeire. A budapesti cigánytelepek felszámolás-történetének megismeréséhez is nagyon sokféle, bár gyakran csak hiányos és rövid levéltári dokumentumok álltak rendelkezésemre. A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának több osztálya is részt vett a telepfelszámolásban, így a művelődésügyi, az egészségügyi, a lakásügyi osztályok, illetve a kerületben is tevékenykedő Cigányügyi Koordinációs Bizottság és a rendőrség is készített tervek, jelentéseket és beszámolókat a kapcsolódó tevékenységeikről. A levéltári iratokon túl az óbudai eset kapcsán rendelkezésemre álltak korabeli újságcikkek, illetve szociológiai, oktatásszociológiai tanulmányok, többek között Solt Ottóliától és Réger Zitától. Réger nem közvetlenül a cigánytelepekkel, hanem az 1975/76-os tanévben a Bécsi úti Általános Iskolában indított kísérleti cigányosztály apropóján a szegregált és integrált oktatással foglalkozott. A kísérleti cigányosztály azért különösen érdekes, mert az idejáró gyerekek nagy része a Mocsaras dűlői, illetve a téglagyári cigánytelepeken lakott, beiskolázásuk a teljes analfabetizmus felszámolásának megkezdését is jelentette. Részben kipótolandó a levéltári források sokszor hiányos jellegét, részben a közelmúlt személyes emlékezetet lehetővé tévő történeti ideje miatt félig struktúrált interjúkat készítettem – elsősorban a Bécsi úti cigányosztály kapcsán – két egykori tanárral;

¹ Lojkó Lakatos József operatőr-rendező 1951-ben született Boldván, és 2025 februárjában halt meg Budapesten. Az interjút 2024 májusában készítettem vele.

² Tanulmányom annak a kétéves kutatásnak az első eredményeit mutatják be, amelyet a Budapesti Fővárosi Levéltár *A Budapesti Romák története* pályázat keretében folytatok, és amely a 70-es és 80-as években Budapesten felszámolt cigánytelepek történetére fókuszál.

az első évben, 1975-ben ott tanító Lojkó Lakatos Józseffel és az 1978-tól 1983-ig ott dolgozó Bihariné Holéczy Ágnessel.³

Cigánytelepek, telepfelszámolások

A magyarországi, illetve budapesti cigány lakosság lakhatási, térbeli szegregációja számos szociológiai és antropológiai tanulmány, kutatás és monográfia témájául szolgált az elmúlt évtizedekben; elég, ha a klasszikus Kemény István és munkatársai által végzett 1971-es kutatás⁴ ilyen szempontú eredményeire gondolunk, vagy az 1980-as, 1990-es évekből Ladányi János⁵ és Szelényi Iván⁶ városszociológiai írásaira, illetve az elmúlt évtizedekből Virág Tünde falusi és kisvárosi gettókról szóló tanulmányaira.⁷ Történettudományos szempontból, ahogy a magyarországi romák történelmének számos időszaka, részterülete még megíratlan, úgy a cigánytelep-felszámolásokról szóló szakirodalom is viszonylag szűkre szabott, bár más, még kevésbé feltárt kérdésekhez képest néhány fontos munka már született a témával kapcsolatban, és az elmúlt években örvendetes módon több, a magyarországi és a budapesti cigányság történetére vonatkozó forráskiadvány is megjelent.⁸ Nagy Pál a cigányság lakhatási körülményeit elsősorban a 19. századra vonatkozóan vizsgálta, amikor a hatalom számára leginkább a vándorló életmód megszüntetése és a cigányság (akár erőszakos) letelepítése jelentette a fő feladatot. A „cigánytelep” fogalma ekkor még sokkal szélesebb értelemben jelenthette akár a különböző évszakokhoz alkalmazkodó kétlakiság nyáron használt sátrait, de a letelepedettek esetében is, a Nagy megfogalmazásában a „ház fogalmába alig sorolható építményeket”, kalyibákat, putrikat, továbbá kunyhókat, a településeken belül és kívül, zárt világot alkotó erdei telepeket.⁹

³ Bihariné Holéczy Ágnes a Bécsi úti iskola után is tanárként dolgozott a nyugdíjazásáig. Az interjút 2024 áprilisában készítettem vele.

⁴ Kemény István: A magyarországi cigányság helyzete (Kézirat, 1971). In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián, Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza: Ariadne Alapítvány, 1997. 109–194.

⁵ Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/8. 79–89.; Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.

⁷ Virág Tünde: A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 2017/4. 45–62.; Fehér Katalin – Virág Tünde: Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 2014/3. 50–65.

⁸ Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023.

⁹ Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében. *Romológia*, 2017/13. 31–52.

Hajnáczy Tamás több tanulmánya,¹⁰ illetve doktori disszertációja már a 20. század során létezett (vagyis sorozatosan felszámolt és újra létrejött) cigánytelepekkel foglalkozik, elsősorban az azokra irányuló hatósági rendeletek, a megszüntetések mikéntje szempontjából. Hajnáczy doktori dolgozatában megfogalmazott tézisei szerint a hatalom cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolásai és intézkedései nem a történelmi korszakváltásokhoz igazodtak a 20. századi Magyarországon, hanem a konjunkturális időben (évtizedek, fél évszázad, esetleg egy évszázad) értelmezhető szakaszaikhoz és ciklusaikhoz. Tehát a 20. század különböző időszakaiban a hatalom előszeretettel hagyatkozott korábbi, a cigánytelepekkel kapcsolatos intézkedésekre, így például az 1950-es években az Osztrák-Magyar Monarchia, a Horthy-korszak és a koalíciós időszak hasonló elképzeléseire.¹¹ Ezt a ciklikusságot, a telepfelszámolással kapcsolatos elgondolásokat és intézkedéseket Hajnáczy vissza-visszatérő szakaszokba rendezte egészen az 1980-as évekig, így az országos szintre érvényes, általános érvényűnek szánt megállapításokat tartalmazó doktori kutatás izgalmas értelmezési keret lehet a budapesti telepfelszámolások szintjén, illetve egy-egy kerületre vonatkozó esettanulmány felvázolásához, melyek segítségével a tágabb érvényű gondolatokat közelebről lehet tesztelni és elemezni.

Az általam vizsgált, az 1960-as és 1980-as évek közé eső időszakot Hajnáczy a paradigmaváltás szakaszának nevezi, amelyet elsősorban az 1961-es, a cigányság helyzetére vonatkozó (lényegében az őket önálló nemzetiségként nem, csak szociális problémaként elismerő) párthatározat¹² befolyásolt, melynek megjelenésétől kezdve a hatalom a rohamosan növekvő cigánytelepeken élők helyzetét összehangoltan, nagy erővel igyekezett megoldani. Az 1961-es, kényszerasszimilációs politikát képviselő párthatározat értelmében a cigánytelepek felszámolásával az állam kettős célt tűzött ki; egyfelől a cigányság integrációját, másfelől, a cigány lakosok nem cigány lakosság közé való „szétszórásával” a kisebbség kényszerasszimilációját.¹³ Azonban, ahogy azt Hajnáczy Tamás megjegyzi, az 1961-es párthatározatot követő telepfelszámolási akciók, amelyeket a hatalom az adott települések szintjén működő tanácsokra bízott, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így központosított tervezésre és anyagi támogatásra volt szükség. Az 1963-tól kiadott újabb határozatok már nem is cigánytelep-felszámolásról írtak, hanem bevezették a „szociális követelményeknek meg nem felelő telep” kategóriáját, amibe a cigányok és a nem cigányok által lakott nyomortelepek is beletartoztak.¹⁴ Az Építésügyi és Városfejlesztési

¹⁰ Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90–113.

¹¹ Hajnáczy Tamás: *Korszakváltások vagy ciklusváltások? Cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolások és intézkedések a konjunkturális idő prizmján keresztül, a 20. századi Magyarországon*. ELTE TÁTK, 2022.

¹² MSZMP KB PB: A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról című határozat, 1961.

¹³ Hajnáczy Tamás: CS-lakás program, *Romológia*, 2017/14. 12.

¹⁴ Hajnáczy, 2017. 19.

Minisztérium országos felmérést szervezett ezen telepek összegyűjtése érdekében; eszerint országszerte 31 000 épületben, 49 000 lakásféleségben, 55 000 család, közel 220 000 személy élt, 70%-ukat tekintették cigánynak. Budapesten ebből közel 12 000 lakást számoltak össze, több mint 46 000 fővel.¹⁵ Az 1960-as évek közepétől CS-lakás programnak nevezett program tehát a nyomortelepen élő, nem cigány lakosság lakhatását is igyekezett megoldani, de ettől függetlenül a cigány lakosság átnevelésének szándéka továbbra is meghatározó maradt.¹⁶

Fontos kiemelni, hogy akár az államszocialista hatalom által „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” meghatározását, akár az 1971-es, már említett Kemény István-féle szociológiai kutatás értelmezési keretét vesszük alapul, sokféle kategóriát különböztethetünk meg. Így beszélhetünk az 1960-as, 1970-es években cigánytelep gyűjtőfogalom alatt barlanglakásokról, barakklakásokról (bányász területeken bányászkolóniák lakhelyéről), volt uradalmi cselédlakásokról, üzemen kívül helyezett ipari épületekről és különböző, slumosodott városrészen épült viskókról, lakott területek szélén, üres telkeken, réten, deszkából, sárból, bádogból, engedély nélkül tákolt lakhelyekről. Ahogy Majtényi és szerzőtársai, Kemény Istvánra támaszkodva megjegyezték, a telepfelszámolásoknak az 1960-as évektől kezdve két fajtája volt: a „hatósági átköltöztetés” és a részben önerőre támaszkodó lakás vagy házcseré. Az tehát, hogy a cigánytelep mint gyűjtőfogalom alá egészen sokféle lakhatástípus sorolódott, részben épp az áttelepítési akciónak volt köszönhető: a kikényszerített, sokszor erőszakkal történő elköltöztetés a régi putrik helyett új cigánytelepeket alakított ki, mivel a cigány családokat legtöbbször barakktelepre vagy régi mezőgazdasági épületekbe költöztették át.¹⁷

Az 1965-ös Építésügyi és Pénzügyminisztérium által közösen jegyzett telepfelszámolásról szóló rendelet több kitévelt tartalmazott, így előírta, hogy a telepfelszámolás során minden lakásépítési formát kívánatos felhasználni (így szóba jöttek állami bérlakások, szövetkezeti lakások, illetve lakáscserék is), de főként a kamatmentes állami hitellel történő családi ház építését támogatták. Továbbá feltételül szabták, hogy az átköltözéssel kapcsolatos munkálatokat a tanácsi szervek végezzék, hogy az átköltözők legalább havi ezer forintos átlagkeresettel rendelkezzenek, és legyen minimum 10%-nyi előtakarékoságuk. A telepekről elköltözőknek elvileg harmincöt év alatt kellett visszafizetniük a felvett hitelt, az építkezésnél pedig

¹⁵ Kovács József: A cigánylakosság lakás-helyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 41–49.

¹⁶ Hajnáczy, 2017. 20.

¹⁷ Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): *A magyarországi cigányok/romák I. kötet*, Budapest, 2022. 74.

saját munkát kellett vállalniuk. Az új lakások házadómentesek voltak, a határozat szerint pedig az átköltözés után a telepet le kellett bontani.¹⁸

A második ötéves terv utolsó évében, 1965-ben már sikerült is építeni néhány lakást, ám a telepfelszámolási akciók főleg a harmadik (1966–1970) és negyedik (1971–1975) ötéves terv idejére estek. Az ötéves tervekben előírányzott telepfelszámolási akciók sikerét azonban nehéz a felsorolt feltételek mentén mérni; ahogy a már említett 1971-es Kemény kutatás ide vonatkozó részei, úgy Demszky Gábor egy 1980-as, a *Kritikában* megjelent írása¹⁹ is érzékletesen jelezte, hogy

„sem az adatokat hozó táblázatokból, sem a telepfelszámolásról szóló tanácsi beszámolókból nem derült ki semmi az újonnan kialakult lakáshelyzetről: így a nagyobb városok elslummosodó övezeteiről és kisebb városaink újtelepeiről, néhány aprófalú gettósodásáról, illetve az újonnan keletkezett „Cs”- és árvizes telepekről, az újtelepek számáról és méreteiről.”

A telepfelszámolás sikerességét illetően a VB-iratok is sokszor bizonytalanságot tükröznek, akár a megmaradt telepek számát, akár a folyamatot befolyásoló körülmények magyarázóerejét illetően, a hangvétel pedig gyakran a cigánysággal kapcsolatos negatív sztereotípiákat tükrözi, melyek része a telepen élők hibáztatása a helyzet megváltoztathatatlanságáért. Egy 1976-os beszámoló megállapította, hogy

„esetenként visszaköltöznek a régi putrijukba, s a jobb minőségű lakást jövedelemszerzési forrásnak tekintik. Ilyenkor gyakran eltitkolják a valós családlétszámot a hatósági jóváhagyás megszerzése érdekében.”²⁰

Egy másik, 1974-es forrás pedig azt jelezte, hogy a telepfelszámolás akkor sem lett volna teljesen lehetséges, ha minden évben teljesítették volna az előírányzott számokat, mivel az építési költségek állandóan emelkedtek, a romák nagy része nem volt képes megbirkózni az építéssel járó kötelezettségekkel, sok meglévő szerződés felbomlott, továbbá a telepeken egyre inkább a nagyon szegény nagy-családosok és idős, beteg emberek maradtak, akik saját erőből nem tudtak semmit áldozni, így gyakori volt, hogy a putrikban élő két-három generációból legalább

¹⁸ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2014/1964. számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról Budapest, 1964. május 4. In: Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015. 134–138.

¹⁹ Demszky Gábor: „CS”. *Kritika*, 1980/10. 18–21.

²⁰ *Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály, 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.

egy ott marad, végül pedig, ahogy a beszámolóból ugyancsak kiderül, a cigánylakások építésére nehezen akadt vállalkozó, és a tanácsszervek előkészítő, ellenőrző munkája is hiányos volt.²¹ Jellemzően a legkirekesztőbb és előítéletesebb hangnemet a rendőrségi iratokban találhatjuk, mint például abban az 1974-es jelentésben, ami a még megmaradt cigánytelepek létét azzal magyarázta, hogy az

„ott élő családok a régi törzsi szokások rabjaiként, részben a gyakran nyíltan is felszínre törő előítéletektől védekezve, önmagukat közösítik ki a társadalomból”.²²

Egy már idézett korabeli forrás, az Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya által 1974 decemberében szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései* címen kiadott kötetének több írása is foglalkozott a telepfelszámolás nehézségeivel, különös tekintettel a telepi roma lakosság erkölcsi és kulturális elmaradottságával, amelyek a szerzők szerint folyamatosan akadályozták a sikeres továbblépést. A tanulmányokban visszatérő gondolat volt, hogy a cigánytelepen élők visszaélnék a számukra felajánlott lehetőséggel, nem eléggé hálásak a kiköltözésért, és emiatt a többségi társadalom neheztel rájuk; a szövegekben a kulturális különbségek hangsúlyozása, a néhol az Oscar Lewis-féle szegénység kultúrája elméletéhez²³ hasonló, meglehetősen sok negatív sztereotípiát felvonultató jellemzők különböző mértékben bukkantak fel. A szerzők egyfelől maguk is kritikusak voltak a telepfelszámolási akciókkal szemben, megállapítva, hogy egy olcsóbb, kis lakás legfeljebb műszakilag tudott többet nyújtani a telepi lakásnál, de ugyanolyan zsúfoltságot eredményezett egy 10–15 fős családnak, továbbá azt is elismerték, hogy sok városban a tanács nem tudott telket biztosítani, a családok viszont nem akartak messzebb költözni.²⁴ A helyzet megváltoztathatatlanságára, a telepek által létrejövő szegregáció újratermelődésére utalt több szerző is, például Mészáros György:

„Attól, hogy a szemünket becsukjuk, a putrik még állnak, és legmélyén tovább rombol az öntudatlan lelki és testi nyomor”.²⁵

²¹ Dr. Papp Lajos: A Magyarországon élő cigánylakosság helyzete. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3-7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 1–15.

²² *Jelentés a cigányság társadalmi beilleszkedésével és a cigánybűnözés helyzetével kapcsolatos tapasztalatokról,* Budapesti Rendőrfőkapitányság, 1974 február. BFL, XXIII. 102.e 2.

²³ Oscar Lewis: The Culture of Poverty. *Scientific American*, 1966/4. 19–25

²⁴ Kovács, 1975. 47.

²⁵ Mészáros György: A cigányság hagyományos életmódja kialakulásának sajátos körülményei, nevelhetőség; a velük szemben kialakult előítéletek és ezek hatása. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3-7-ig szervezett szakmai*

Egy másik, a kötetben található írásban Dr. Kneffel Pál pedig igazat adott a *Népszabadság* egy, 1974 novemberében megjelent cikkének, amely azt állította:

„ha a társadalom sok segítségével épült takaros lakásokba való beköltözés után nem ront azonnal egy lesben álló dózer a telepnek, másnap már benne lakik a rokonság a szomszéd faluból, vagy megyéből, újra teremtve ezzel a problémát.”²⁶

A telepfelszámolás és az általa végbemenő asszimiláció tehát nemcsak az erre az időszakra amúgy is jellemző lakhatási problémákat igyekezett megoldani, de a „cigány életforma” káros jellegét is fel kívánta számolni. A cigánytelepen élés így egyszerre jelentett szélsőségesen hátrányos szociális helyzetet és a kulturális különállás felszámolandó gyakorlatát.²⁷

A cigánytelepeket és az azokról való gondolkodást általánosságban bemutató bevezető utolsó szempontjaként érdemes megemlíteni a kiemelt és nem kiemelt telepek megkülönböztetését. A külön kategóriák létrehozásával a „kiemelt telepen” lakó családok számára arányaikban sokkal több cserelakást igyekeztek biztosítani, az azonnali felszámolásra kijelölt nyomortelepek lakói esetében ráadásul a Pénzügyminiszter a helyi tanács javaslatára eltekinthetett a feltételek teljesítésétől, vagy legalábbis könnyíthetett azokon, például az előírt két éves folyamatos munkaviszony egy évre csökkentésével.²⁸ A kiemelt telepek sokszor főútvonalak mellett, üdülőterületeken és városokban, „jól látható helyen” voltak, így az 1960-as évek közepén fellendülő turizmus hatására is lettek hirtelen eltüntetendő szegényfoltok. Ahogy Demszky felidézi, a 60-as évek elején az amerikai *Life* magazinban megjelent egy riport, melynek fotóillusztrációi között egy Miskolc táblát és a mögötte húzódó putritelepet ábrázoló kép is volt. A telepet a cikk hatására néhány hónap alatt lebontották.²⁹ A kiemelt telepek gyorsított felszámolása leginkább a fővárosban érezte hatását, mivel itt a telepek jelentősebb részét ebbe a kategóriába sorolták.³⁰

Bár az 1964-es felmérés és az 1965-ös rendelet után országszerte és így Budapesten is elkezdődtek a telepfelszámolások, az 1970-es évek közepéig, második feléig még bőven kitarítottak akár a kiemelt telepek eltüntetési kísérletei is. Ezen

---

továbbképzésen elhangzott előadások. A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 73–100.

²⁶ Dr. Kneffel Pál: A magyarországi cigánytelepek közegészségügyi helyzete, higiénés problémái és feladatok. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 195–220.

²⁷ Hajnáczy, 2017. 11.

²⁸ Poós Ferenc: A cigánytelepek felszámolása 1961-től napjainkig, Szakdolgozat, Wesley János főiskola, 1998. 26.

²⁹ Demszky, 1980. 19.

³⁰ Poós, 1998. 26.

időszakban Budapesten tíz kerület volt még érintett, amelyek a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának nyilvántartásában szerepeltek.³¹ Az 1976-os V. ötéves terv által rögzített felszámolandó telepek túlnyomó többsége pesti, jellemzően a város periferiáján húzódó kerületekben volt, többek között Csepelen, Pesterzsébeten, Soroksáron és Rákospalotán, illetve egyetlen budai kerületként Óbudán. Ahogy országosan a helyi szervek, Budapesten a Fővárosi Tanács igyekezett ellenőrizni, hogy mennyire voltak sikeresek a telepfelszámolási akciók. A cigánylakosság lakáshoz juttatásával kapcsolatban azonban a kerületi lakásügyi hatóságok nem rendelkeztek külön nyilvántartással, így nagyrészt becslött adatokkal dolgoztak, kivéve ott, ahol a cigánygondozók által nyilvántartott családokról konkrét információk álltak rendelkezésre. A cigánygondozói státuszt 1975-ben vezették be azokban a kerületekben, ahol jelentős számban éltek romák. Ahogy Csongor Anna, a XX. kerület egykori cigánygondozója fogalmazott egy interjúban, ez a funkció

„abszolút szűz terület volt. Tehát nem lehetett tudni, hogy mit kell csinálni, de bármit lehetett csinálni, mert hogy nagyon sok mindenre szükség volt. [...] Iskolába kell járni ugye feltehetőleg, ha nincs pénz, akkor kell szerezni pénzt valahonnan, ilyen-olyan segélyekhez kell jutni, hogyha nincs lakásod, akkor lakáshoz kell jutni, hogyha baj van a családban, akkor ki kell találni, hogy ezt hogy oldjuk meg. [...] Magyarországon az a szakma, hogy szociális munkás, az nem létezett.”³²

Bár egy 1979-es beszámoló³³ megállapította, hogy a budapesti kerületek között nagy különbségek voltak és hogy a III., VIII., X., XIII., XVI., XIX., XX. és XXI. kerületben nemcsak a lakásigényléssel kellett foglalkozni, hanem a szociális szempontból lakás céljára alkalmatlan telepek, házak felszámolásával is, Bársony János, a fővárosi CIKOBÍ³⁴ titkárának összehasonlító kimutatása alapján az látszódik, hogy azokban a kerületekben, ahol alkalmaztak cigánygondozót, a telepfelszámolás és a roma lakosság beilleszkedése a helyi társadalomba sokkal sikeresebben

³¹ *Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.

³² Interjú Csongor Annával. Készítette Szász Anna a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely megbízásából Budapest, 2013. május 22. <https://20szazadhangja.tk.hu/szakmatortenet/csongor-anna> (Utolsó letöltés: 2015. március 17.)

³³ *Jelentés a cigánylakosság lakáshozjutásának, a lakások használatának tapasztalatairól, valamint a cigánytelepek felszámolására kidolgozott elképzelésekről*, Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály, 1979. május 23. BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁴ A CIKOBÍ-k (Cigányügyi Koordinációs Bizottság) a Minisztertanács felügyelete alatt jöttek létre 1969-ben; a főváros romák által sűrűbben lakott kerületeiben és a megyékben a tanácsokkal együttműködve láttak el érdekvédelmi, képviseleti és családgondozói feladatokat. A fővárosi rendszert összefogó függetlenített titkár Bársony János, a roma folklórmozgalom egyik fontos szereplője volt.

ment végbe. Az elemzés a III., a XIII., a XV., a XVI., a XVIII. és a XX. kerületet vetette össze, és arra is rámutatott, hogy a helyi cigánygondozó eredeti végzettsége hogyan befolyásolta a családokkal való együttműködés jellegét és gyakorlatait: míg a XVI. kerületben egy idősebb védőnő töltötte be a státuszt, és így előtérbe kerültek a felvilágosító jellegű előadások, illetve a háztartási és egészségügyi tanfolyamok, a XV. kerületben, Rákospalotán, a Rom Som cigányklubnak köszönhetően a kulturális hagyományok ápolása és megerősítése zajlott,³⁵ a XVIII. és a III. kerületben pedig, a cigánygondozók pedagógus-háttere miatt, a gyerekek és fiatalok iskolai felzárkóztatása jelentette a fő csapásirányt.³⁶

Óbudai telepek, nyomor a Mocsaras dűlőn

Az 1976-os összeírásban az óbudai cigánytelepek és az ott élő családok száma a középmezőnybe volt sorolható, hét teleppel és az ott élő kétszázhuszonegy személlyel (összevetésképpen, a legkevesebb, egy darab cigánytelep tizenhét lakossal a XVII. kerületben volt, míg a legtöbb, tizenkilenc darab telep a XVIII. kerületben volt, a legtöbb telepen élő személy pedig a XX. és a XIII. kerületben lakott).³⁷ Az óbudai telepek a kerület külsőbb részén, különböző, de egymástól nem nagyon távoli pontján helyezkedtek el, többek között a Kunigunda – Orbán Balázs – Benedek utcák által körülfogott területen, a Zsófia utca végén és az ott kezdődő Mocsaras dűlőn, illetve a Bécsi és a Solymárvölgyi téglagyárak területén, az ugyancsak cigánytelepként számon tartott munkásszállások esetében. A levéltári forrásokból arra lehet következtetni, hogy leghamarabb a Kunigunda és az Orbán Balázs utcák által határolt, Filatori dűlőnek nevezett telepet számolták fel, de mint az egy 1977-es, a III. kerületi tanács elnökhelyettesének címzett levélből kiderül, ezt sem teljesen problémamentesen. Bár az V. ötéves terv első évének végére (1976-ra) a telepet fel kellett volna már számolni, és négy lakást biztosítani az onnan elköltöztetett családoknak, Farkasinszky Lajos, a Fővárosi tanács elnökhelyettese levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy a telep még mindig áll. Az elnökhelyettes kérte a telepfelszámolás megsürgetését, valamint azt, hogy a „*fel nem használt 4 cigánytelep felszámolás céljára fenntartott lakást a célnak megfelelően még ebben*

³⁵ György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete: A Rom Som cigányklub története (1972–1980). In: Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom – Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017.

³⁶ *Beszámoló a fővárosi cigány gondozói hálózat eddigi tevékenységéről*, Bársony János, 1979. május 31. BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁷ *Cigánylakosság helyzetének javítását szolgáló intézkedések*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Városrendezési és Építészeti Főosztálya, 1976. szeptember 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

az évben”³⁸ vagy használják fel a kerületben, vagy adják vissza a Fővárosi tanácsnak telepfelszámolás céljára.

Az óbudai telepek jellegzetes típusa a téglagyári voltak, amelyek az óbudai és a fővárosi romák számára nemcsak a még az 1970-es években is fennálló méltatlan lakhatási körülményeket jelentették, de a magyarországi roma holokauszt történetének egyik letragikusabb helyszínét is. 1944. november elején ugyanis az óbudai téglagyarak téglaszártóiba gyűjtötték össze a Pest környéki cigányokat, és egy héttel később innen vitték őket családotul, gyermekestül tovább németországi koncentrációs táborokba.³⁹ Több mint harminc évvel később a téglagyarak közül már csak egy üzemelt, egészen 1985-ig.⁴⁰ A korábban, 1953-ban és 1973-ban bezárt gyárakban ekkor munkásszállások működtek, a nem lakhatási céllal épült lakókörnyezet adta, kifejezetten rossz körülmények között. Egy 1979-es beszámoló négy olyan óbudai munkásszállást vizsgált, ahol nagyobb számban éltek cigány dolgozók.⁴¹ A feljegyzés szerint a Bécsi úti téglagyár területén található munkásszállás épületei elavultak voltak, a szállásra nem volt a víz bevezetve, a (nem angol) wc-k az épületek előtt voltak, fürdeni pedig csak a gyár központi zuhanyzójában lehetett. A kisméretű, csupán egy 2x3 méteres, betonpadlós szobában laktak a családok, ahol vaskályhával főztek és fűtöttek egyszerre. Ehhez a téglagyárhoz tartozott egy másik munkásszállásnak számító telep is, amely a Bécsi út feletti Testvérhegyen, a Kepes tanyán épült. A Visszatérő utcai szállás régebben gazdasági épület volt, csak földút vezetett hozzá, az ott lakók a vizet az épület előtti közkútból hozták. Ezen a telepen 1979-ben öt lakás volt, négy-öt fős családokkal, bár a beszámoló szerint az állandó rokonlátogatás miatt valójában sokkal többen éltek itt, mostoha körülmények között. Az itt élő családok tisztálkodni ugyancsak a gyár területére mehettek, de az innen, a Visszatérő utcától 1800 méterre volt. Főzni a szobákban, mosni jó idő esetén a szállás előtt, rossz időben a szálló folyosóján tudtak. A feljegyzés arra is felhívta a figyelmet, hogy hivatalosan kiskorúak nem lehettek volna a munkásszálláson, a nyolcvannégy itt élő lakosból a gyerekeket így a gondnok nem is vette nyilvántartásba.

Egy másik statisztika azonban számolt a téglagyári gyerekekkel: a Bécsi úti iskola nyilvántartása szerint tizennégy gyerek járt a telepről hozzájuk.⁴² Majd a na-

³⁸ *Levél-tervezet Kiss Imre elvtársnak*, a III. kerületi tanács elnökhelyettese, 1977. november 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

³⁹ Daróczi Ágnes, Bársony János: *Kronológia a Pharrajimos Magyarországon*. In: Bársony János-Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos - Romák sorsa a náciizmus idején*, L'Harmattan, Budapest, 2004. 12.

⁴⁰ Belső-óbudai téglagyarak, *Ohegy.hu*, <https://ohegy.hu/helytortenet/belső-obudai-teglagyarak/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁴¹ *Munkásszállásokon élő cigány dolgozók helyzete*, III. kerület, 1979. június 11., BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴² *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

gyon különböző jellegű telepek felszámolása az 1970-es évek végére nagyjából befejeződött, az 1980, 1981 és 1982-ből származó jelentések szerint a téglagyárak területein húzódó telepeket ekkorra teljesen lebontották, sok családot az 1983-ra elkészült Békásmegyeri lakótelepre költöztettek. Az egyetlen rendezetlen terület az 1980-as évek elején még a mai Római fürdő HÉV-megálló és az Aranyhegy közé eső, legproblémásabb területnek tekintett Mocsaras dűlő, illetve az amellet található Zsófia és Ingovány utca maradt.

A Mocsaras dűlőn tapasztalt körülmények az összes forrásban úgy tűnnek fel, mint a nyomor és az embertelen viszonyok legradikálisabb szintje. Solt Ottília egy 1975-ös tanulmányában úgy hivatkozott a helyre, mint azon új telepek egyikére, amelyek nem a főváros régi, hírhedt szegénytelepeinek helyén, hanem a „semmi-ből” kezdtek kinőni az 1950-es évek közepe táján. Solt szerint ezek az „új” cigánytelepek újratemtették a hagyományos szegénytelepi életmódot, mintegy tízévnyi szakadék tátongasával: ennyi idő telt el a megfogalmazásában a „*régi nagy szegénység majdnem teljes eltűnése és az új, színes telepi szegénység megjelenése*” között.⁴³

Míg a többi óbudai cigánytelep fokozatosan megszűnt, a Mocsaras dűlő, sajátos természeti adottságai okán is, vagyis mint a budai oldal egyetlen természetes állapotban megmaradt lápos-mocsaras élőhelye, tovább konzerválta a körülményeit. Az 1970-es években a Mocsaras dűlőn élő roma családok Solt szerint cigány anyanyelvűek voltak, főleg rongy-gyűjtésből és fazékkoltozásból éltek, és ekkor csak néhány éve voltak Budapesten. Ahogy ezt a korábban idézett források kapcsán is jeleztem, a Mocsaras dűlőről szóló legtöbb tanácsi jelentés is úgy mutatja be a telepet, mint egy erkölcsileg romlott, veszélyes helyet, ahol az ott élő családok „zárt közösséget alkotnak”, nem akarnak változtatni a sorsukon, hátrányos helyzetükért pedig leginkább magukat okolhatják. Egy 1977-es, az állami gondoskodásba került roma gyerekek gondozásba vételének okairól szóló jelentés szerint például ennek a „zártágnak” tudható be, hogy a III. kerületből még alig kerültek állami gondozásba gyerekek, szemben a XX. és XXI. „*munkáskerületek cigányaival, ahol az integráció nagyobb ütemű és a társadalmi közvélemény is előmozdítja az állami gondozásba adást*”.⁴⁴ A jelentés szerint a Mocsaras dűlőn tapasztalt jelenségek, vagyis, hogy majdnem minden családban éltek börtönviselt felnőttek, és rendkívül kulturálatlan lakásviszonyok és súlyos szociális körülmények uralkodtak, azt indokolták, hogy az ott élő gyerekekre az állami gondoskodás határozottabb formáit terjesszék ki. A telepen élő cigánygyerekek állami gondozásba vételének szükségessége több forrásban is felmerült, elsősorban az elhanyagoló családi háttér (fizikai bántalmazás, alkoholizmus, munkakerülés) miatt, de az is felmerült szempontként, hogy a:

⁴³ Solt Ottília: Budapesti cigány gyerekek az iskolában. *Budapesti Nevelő*, 1975/2. 90–106.

⁴⁴ *Jelentés a főváros területéről 1977-ben állami gondoskodásban részesült cigányszármazású kiskorúak gondozásba vételének okairól, szociális körülményeiről, neveltségi és fejlődési problémáiról*, 1978. augusztus 25., BFL, XXIII. 102.e 2.

„magyarul nem tudó, ingerszegény környezetben élő, értelmileg retardált gyerekek hat éves korukban eleve bukásra vannak ítélve” és a „milió-ártalomból fakadó lemaradást nem tudják pótolni”.⁴⁵

A Bécsi úti Általános Iskolában az 1970-es évek második felében cigánygondozóként dolgozó Laczkó Teréz egy 1980-as beszámolójában rögzítette a Mocsaras dűlőn található telep lakhatási viszonyait. Feljegyzésében előbb megjegyezte, hogy a két, illetve három helyiségből álló házak tisztasága nagyon változó volt, míg a belső szobát tisztaság és rend jellemezte, a külső – ahol főztek és mostak – piszkos volt. Később pedig úgy fogalmazott: „*Nekem nagyon furcsa volt, hogy egyetlen lakásban sincs mosdásra, tisztálkodásra alkalmas helyiség*”.⁴⁶ Egy 1981 márciusában, a III., XIII. és XV. kerületben a telep felszámolásuk végeztével, az összehasonlítás céljából néhány telepen elvégzett utóellenőrzéshez készült jelentés szerint a Mocsaras dűlőn és a mellette található Zsófia utcában, körülbelül tíz házban ekkor még körülbelül száz főnyi cigánycsalád élt. A terület továbbra is csatornázatlan volt, a személtelhordás sem volt megoldott, és a telep ellenőrzésének idején a terület 50%-át belvív borította. A jelentés arról is beszámolt, hogy nem volt árnyékszék, nagy mennyiségű szemét, piszkos lakások és mosdatlan gyerekek jellemezték a telepet.⁴⁷ Az óbudai cigánygyerekek helyzetéről szóló 1979-es jelentés 70-80, a kerületben élő családról és körülbelül 100 tanulóról számolt be, hozzátéve, hogy ezek közül alig volt „teljes család”, ugyanis a gyerekek közül többen a nagyszüleikkel éltek, többen folyamatosan költözködtek, a szülők vándorlása pedig rossz hatással volt a beiskolázásra és az iskolai haladásra.⁴⁸ A beszámoló szerint az óbudai cigánytanulók legnagyobb számban a Bécsi úti, a Fényes Adolf utcai és a Váradi utcai Általános Iskolába jártak, ezen intézmények közül a Bécsi úti iskola cigányosztálya a közvélemény számára is hamar ismertté vált.

⁴⁵ *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴⁶ Laczkó Teréz, a „Bécsi úti Általános Iskola cigánygondozójának beszámolója a Cigány Koordináció Bizottságnak a munkájáról”, 1980. július 29. Molnár Adrienn: Bevezetés a cigánység egészségügyi és szociális helyzetével kapcsolatos forrásokba. In: Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023. 220–223.

⁴⁷ *Telepfelszámolással kapcsolatos megkeresés a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály részére*, III. kerületi tanácselnök, 1981. október 29. BFL, XXIII. 102.e 2.

⁴⁸ *Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.

A Bécsi úti iskola, a cigányosztály és az integrációs kísérlet

A Bécsi úti Általános Iskola cigányosztálya már az 1960-as években szerepelt a nyilvánosságban. A *Magyar Nemzet* egy 1970-ben megjelent cikkében⁴⁹ idézett Sziklai Imrétől, aki 1962 óta tanította a III. kerületben letelepedett „lóvár”, azaz a kóborló életforma idején lócsiszársággal foglalkozó és „khelderash”, azaz üst-foltozó oláh cigányok gyermekeit. A cikk állítása szerint az ekkor még csak tíz éve letelepedett, volt vándorcigányok gyerekeinek egyértelműen kedvezőbb oktatási-nevelési forma lehetett az iskolai elkülönítés. A szerző szerint nem valós, csak „tetszetős” érv volt az, miszerint „*a cigányok külön oktatása-nevelése faji diszkrimináció*”. Szerinte a valóságban a cigányok bizonyos rétegei — például a „lovárok” és „khalderashok” — még letelepedett állapotban is olyan szociális és pszichoszociális hátrányt jelentettek gyermekeik számára, hogy a normális általános iskola feltételei között nem lettek volna képesek helytállni.⁵⁰ A feljebb már idézett cigánygondozó, Laczkó Teréz is kiemelte a telepen élők nyelvi sajátosságait, szerinte a gyerekek ekkoriban legfeljebb 20–30 szót ismertek magyarul. Ez a nyelvi hátrány a cigánygondozó szerint halmozódott, mivel a Mocsaras dűlői gyerekek nem jártak bölcsődébe, óvodába, nehéz volt őket megtalálni. Laczkó szerint pedig így a gyerekek a legtöbb esetben kétszer járták az első osztályt; míg az első év azzal telt el, hogy az elsős tanítók magyarul tanították beszélni őket, addig a második évben tanulhatták a tananyagot. Laczkó arról is beszámolt, hogy a legtöbb családot háromszor, négyszer kellett meglátogatni, mire a gyerek adatait megtudta. A jelentés szerint arra is a cigánygondozó folyamatos buzdítása volt szükséges, hogy a gyerekek rendszeresen bejárjanak az iskolába. A szülők ugyanis kétféleképp reagáltak: jobbik esetben már másnap küldték a gyereket, rosszabb esetben Laczkó szerint a család nem foglalkozott a „kéréssel”. Ilyenkor az osztályfőnökkel közösen még egyszer kimentek, utána pedig már küldték a felszólításokat, majd a feljelentéseket. Úgy tűnik, a felszólítások nem érték el a céljukat, mert ahogy Laczkó fogalmazott: *az „ilyen hiányzások miatt a tanuló megbukik, mert hiányzásai miatt nem osztályozható”*.

A Bécsi úti iskola cigánygondozója még számos más problémát is taglalt jelentésében, például az iskolai tanulmányoknak a korai terhesség miatti abbahagyását, a tanulók nagyfokú mozgását a szülők munkahelyváltoztatása miatt, illetve

⁴⁹ „Cigányosztály” és integráció. *Magyar Nemzet*, 1970. december 30.

⁵⁰ Itt visszautalhatunk a Hajnáczy Tamástól már feljebb idézet gondolatra, amely szerint a korabeli hatalom és a nyilvánosság számára a „cigány életforma” egyszerre jelentett kulturális elkülönülést és hátrányos szociális helyzetet, miközben, és ahogyan azt Hajnáczy is megjegyzi: a „*cigány lakosság besorolása és jellemzése messze elrugaszkodott a valóságtól, inkább a dokumentum [párthatározat] elkészítőinek a véleményét, meglátásait tükrözte. Néhány kivételtől eltekintve a cigányság egyáltalán nem folytatott vándor életmódot.*” Hajnáczy, 2017. 11.

a fertőző betegségek, a rüh és a tetű nem megfelelő kezelését. A jelentés végén Laczkó még kitért a szülők és az iskola hiányos, nem kielégítő kapcsolatára, de megjegyezte: „*Ez, ismerve tanári karunkat, nem a nevelők hibája.*” Bár a jelentés tükrözi a többségi társadalom normáihoz való idomulás elvárásait és a Mocsaras dűlön élők nehézségeivel szembeni előíró, akár büntető hozzáállást, a Bihariné Holéczi Ágnessel folytatott interjújában Laczkó Teréz alakja sokkal árnyaltabban tűnik fel. Holéczi szerint, aki pályakezdő tanárként egy időben dolgozott Laczkóval, a cigánygondozó – aki maga is nehéz körülmények közül, állami gondozottként került a pályára –, munkáját nagy vehemenciával végezte, a gyerekekkel gyakorlatilag „szimbiózisban élt”. Feladatköréhez tartozott, hogy reggel a beérkező gyerekeket megfürdette, tiszta ruhába öltöztette, megreggeliztette, majd egész nap velük volt, segített nekik leckét írni, a kapott támogatási összegből pedig igyekezett felruházni őket, higiéniai eszközöket venni. Végezetül, a szülőkkel is folyamatos kapcsolatot tartott fent.⁵¹

Bár a cigánygyermek iskolai elkülönítésének megszüntetésére már az 1960-as évek elején született intézkedési tervet,⁵² amely a beilleszkedést egyrészt a nevelők, osztályfőnökök, ifjúsági szervezetek intenzívebb jelenlétével, a cigány családok életébe való aktív bevonódással, másrészt az érintett iskolák fokozottabb tárgyi, anyagi támogatásában látták, a III. kerületi cigányosztály létjogosultsága, vagyis a roma és nem roma gyerekek iskolán belüli szigorú elkülönítése csak az 1970-es évek közepén kérdőjeleződött meg, amikor Lojkó Lakatos József pályakezdő tanítóként az iskolába került. Lojkó visszaemlékezései szerint⁵³ a cigányosztály létét és mindennapos működését számos diszkriminatív és a mából talán az embertelenség határát súroló körülmény jellemezte. Ahogy erre írásom elején is utaltam, a 46 fős osztályban vegyesen voltak az elsőtől felfelé a gyerekek, a legidősebb tanuló az osztályban egy 14 éves lány volt, aki tolmácsolt a lovári nyelven beszélő gyerekek és a romungróként⁵⁴ a nyelvet ekkor még nem ismerő tanító között. Lojkó Lakatos reggelente egyedül szedte össze a gyerekeket, így sokszor akár másfél óra is volt, mire bejutottak az iskolába és elkezdődhetett a tanítás. A gyerekeket egy alkalommal szülői beleegyezés nélkül a Váci úti fertőtlenítő állomásra vitték, ahol mindenkit együtt lemeztelenítve fertőtlenítettek. Ez az eset, mely megalázó, embertelen mivoltában nagyon hasonlított az 1940-es évektől egészen az

⁵¹ Interjú Bihariné Holéczi Ágnessel a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályáról. Készítette György Eszter, 2024. április 18.

⁵² Intézkedési tervet a cigánygyermek iskolai elkülönülésének megszüntetésére, 1961. november 29. Jung Eszter: Romák a Kádár-kori oktatásügyben. In: Rác Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023. 268–270.

⁵³ Interjú Lojkó Lakatos Józseffel a Bécsi úti Általános Iskola cigányosztályáról. Készítette: György Eszter, 2024. május 23.

⁵⁴ A Magyarországra legkorábban betelepült, magyar cigánynak vagy romungrónak nevezett csoport, amely a lovári nyelv használatát a legkorábban elvesztette.

1980-as évekig tartó kényszermosdatások⁵⁵ gyakorlatára, illetve a cigánygyerekek menzán használt bögréinek piros pöttyel való külön jelölése (melyet Daróczi Ágnes népművelő és roma aktivista is felidéz egy vele készült interjúban⁵⁶), Lojkót annyira felháborította, hogy botrányt csapott, amelynek következtében hamarosan kirúgták az iskolából.

Míg Lojkó visszaemlékezése szerint az iskolába (az óbudai és különösképpen a Mocsaras dűlői roma családokkal intenzíven foglalkozó) Solt Ottília és a SZE-TA⁵⁷ segítségével került egy mosógép, amivel rendszeresen ki tudták mosni a gyerekek ruháját, addig a kerületi beszámolók arról tanúskodnak, hogy a fővárosi és a kerületi tanács is támogatta az iskolát és azon belül a cigányosztályt azzal, hogy korszerűsíthessék az épületet. Egy 1974-es újságcikk szerint az iskola 5 millió forintot kapott az épület átalakítására és bővítésére, valamint a szegregált cigányosztály helyett lépcsőzetesen bevezetett, fokozatosan a többi osztályba integrálódó iskolaotthonos osztály számára eszközvásárlásra, belső átalakításra, zuhanyozó létesítésére a Fővárosi Tanács 200 000, bútorzatra a III. kerületi tanács 30 000 forintot utalt ki. Az újjászervezett rendszerben két pedagógussal, egy egészségügyi dolgozóval és egy takarítóval bővült az iskola, illetve az év decemberétől előkészítő tanfolyamot is szerveztek a legkisebbek számára.⁵⁸ A felsorolt intézkedések ellenére az iskolába járó gyerekek életkörülményei ekkor – a telepelszámolások előtt – még nem változtak. A cikk idézi Lojkó Lakatost, aki arról számolt be, hogy bár többször jártak a kerületi rendelőintézetben,

„a gyógykezelés hosszadalmas és részben hatástalan, mert a putrikban könnyen terjed a fertőzés. Amíg az életviszonyok nem változnak meg gyökeresen, mindig számíthatunk hasonló fertőzésekre.”

Lojkó, mint erre feljebb utaltam, csak egy tanévet tanított az iskolában, felháborodását, melyet a cigányosztályba járó telepi gyerekek elkülönítése, a nem roma iskolásokhoz képest rosszabb minőségű, sokszor méltatlan iskolai helyzete okozott, az iskola rendőrségi feljelentéssel és kirúgással torolta meg. Interjúnkban Lojkó Lakatos azt is kiemelte, hogy rajta kívül az iskolában még egyetlen roma

⁵⁵ A kényszermosdatások megalázó, dehumanizáló gyakorlatát több tanulmányban is feldolgozták, illetve Sára Sándor *Feldobott kő* (1969) című filmjében is felbukkan. Lásd Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken*. Roma Sajtóközpont Könyvek 3, Budapest, 2002.

⁵⁶ Kalla Éva interjúja Daróczi Ágnessel: „A nyelv valami csoda folytán ezer év után is él még, pedig nincsen nyoma annak, hogy lett volna Cigányország”. *Mesecentrum.hu*, 2023. augusztus 2. <https://mesecentrum.hu/mediatar/interjuk/valami-csoda-folytan-ezer-ev-utan-is-el-meg-pedig-nincsen-nyoma-annak-hogy-lett- volna-ciganyorszag.html> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁵⁷ Szegényeket Támogató Alap, 1979-ben jött létre spontán civil szerveződésként, *Huszedik Század Emlékezete Digitális Archívum*, <https://hsze.hu/da/szegenyeket-tamogato-alap-szeta-rovid-tortene> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁵⁸ Benkő Attila: Hogy ők is bef jezék az általános iskolát. *Pedagógusok Lapja*, 1974. december 7.

származású dolgozó volt ekkor – egy takarítónő, ő viszont a botrányok során nem állt ki mellette, mert féltette az állását. Lojkó Lakatos József később filmrendező lett, díjnyertes diplomafilmje, az *Elfelejtett holtak*⁵⁹ volt az első dokumentumfilm Magyarországon, amely a roma holokauszt történetével foglalkozott.

Réger Zita, aki nyelvészként az 1970-es évek elejétől vizsgálta a roma gyermekek kétnyelvűvé válásának folyamatát, az 1976/77-es tanévben egy egész kutatást szentelt a Bécsi úti iskolának, az ekkorra már nem szegregáltan tanuló roma gyerekek nemcsak nyelvi, de általánosságban vett iskolai fejlődésének. Vizsgálatában⁶⁰ az óbudai, már vegyesebb képet mutató cigány tanulók eredményeit hasonlította össze egy esztergomi, osztatlan cigányosztályéval. A két iskola összevetését az is indokolta, hogy a Mocsaras dűlőre költöző roma családok nagy része Esztergomból érkezett, így a két kiválasztott csoport között akár rokoni szálak, de a hasonló kulturális háttér mindenképpen fellelhetőek lettek volna. Réger kimutatása szerint a Bécsi úti gyerekek, a még nyilvánvalóan fennálló nehézségek mellett is sokkal pozitívabb képet mutattak az esztergomiaknál, és ezt a szerző egyértelműen a szegregált osztály megszüntetésével, illetve az intenzív tanítói és napközis pedagógusi figyelemmel magyarázta. Annak a jelentőségére is kitért, hogy a gyerekek a korábbi – vagyis a Fővárosi Pedagógiai Intézet kezdeményezése előtti évekhez, az osztatlan cigánytanulócsoporthoz működésének idejéhez képest – elkezdheték az egész épületet, az iskola közös helyiségeit is használni. Réger szavai pontosan jelzik, mekkora változást jelenthetett, hogy a roma gyerekek előtt „megnyílt” a menza, a tornatermek, a szaktantermek és az új úttörőszoba – az iskola olyan terei, amelyek ebben az iskolában is zárva voltak a cigánygyermek számára. A szerző azt is hangsúlyozta, hogy a felsorolt változások nem csak a roma gyerekekre mint külön csoportra hatottak, de kedvező irányban alakíthatták a cigány és a nem cigány gyermekek kapcsolatát is. Mivel az 1970-es években még intenzív diskurzus folyt az iskolai szegregáció szükségességéről, a cikk véleményem szerint mérföldkő lehetett a vita eldöntésében. Réger egyértelműen fogalmazott:

„Meggyőződésem, hogy a cigánygyermek iskoláztatásában összehasonlíthatatlanul jobb eredményt lehetne elérni, ha az illetékes szervek a sokszor kétes eredményeket hozó, állandósuló cigányosztályok fenntartásának, felszerelésének költségeit az intenzív iskola előtti nevelés megszervezésére, egészségügyi és szociális gondozásra, korrepetálásra fordítanák. Az óbudai kísérlet meggyőzően bizonyítja, hogy a cigánygyermek beillesztésének ez a járható útja.”⁶¹

⁵⁹ *Elfelejtett holtak*, 1981, <https://www.imdb.com/title/tt5993956/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁰ Réger Zita: Cigányosztály, „vegyes” osztály : a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 77–89.

⁶¹ Réger, 1978/8. 88.

Az elkülönített cigányosztály tehát 1977-ben megszűnt, ennek ellenére Bihariné Holéczi Ágnes, aki 1978-79-ben tanított az iskolában, az interjúnk során még bőven felidézett olyan, a tanításhoz kötődő emlékeket, amelyek a roma gyerekek továbbra is kiugróan hátrányos helyzetére utaltak. Hasonlóan azokhoz a gyakorlatokhoz, amelyeket Lojkó Lakatos József is felidézett pár évvel korábbról, még Bihariné idején is megszokott volt, hogy reggelente, illetve év elején, az új tanulók megtalálása érdekében a tanítónők kimentek a Mocsarasba, és összeszedték a gyerekeket, valamint ekkor is bőven voltak olyan, cigány anyanyelvű tanulók, akik csak az iskolában tanultak meg magyarul. Bihariné szerint több tanítónő megtanult cigány nyelven, hogy tudjon kommunikálni a gyerekekkel, ez azonban nem volt feljük elvárás, önszántukból tették. Az egykori pedagógus interpretációjában az iskola dolgozói általánosságban empatikusan, segítőkészen fordultak az esetenként még ekkor is telepen élő, kirívóan szegény és hátrányos helyzetű tanulók és családjaik felé. Ő maga tanárként a Mocsaras dűlőn nem járt, de a téglagyári cigánytelepeken többször is; pályakezdő pedagógusként lelkes és elhivatott volt, jó viszonyt ápolt a tanítványaival és azok családjával is.

Interjúnkban felidézte egy különösen nehéz körülmények között nevelkedett roma tanuló példáját, akinek sorsát nem csak ő, de az Óbudán később „pingpong-dokiként”⁶² elhíresült Faragó Sándor háziorvos is igyekezett egyengetni. A fiú zenész cigány családból származott, nagymamája nevelte, mivel az apja – bár anyagilag támogatta a családot –, sokat volt úton, az anyjáról pedig semmit sem lehetett tudni. Bihariné szerint a tanuló otthona leginkább egy garázsra hasonlított, egyetlen helyiségből állt, nem volt ablaka. Az egykori pedagógus szerint – bár a Bécsi úti iskolába bőven jártak hátrányos helyzetű, nem roma gyerekek is – ezekben a téglagyári, borzasztó körülményeket nyújtó épületekben csak cigány családok laktak. Az említett tanuló okos fiú volt, Bihariné pedig nagyon igyekezett segíteni neki, hogy hátrányos helyzete ellenére tovább tudjon tanulni. Amikor a fiúról kiderült, hogy azért nem vették volna fel a preferált, nyíregyházi katonai iskolába, mert a fél fülére süket, akkor Faragó doktor soron kívül megműtötte. A nyolc osztály elvégzése után azonban a fiú mégsem tanult tovább, Holéczi szerint „*a barátai köre vitte magával.*” A telepelszámolás után Bihariné elmondása szerint a fiú családja az ugyancsak a külső Bécsi úti posta mellett, egy régi épületben kapott új lakást, ami, a korábbi lakhelyükhöz képest mindenképp előrelépésnek tűnhetett: félkomfortos volt, fürdőszobával és két szobával, így interjúalanyom szerint a fiút nevelő nagymama nagyon boldog volt a cserével.

⁶² Pingpong doki emlékezete – Akihez betérhettek az éjszakai csellengők. *Óbuda újság*, 2023. december 6. <https://obuda.hu/pingpong-doki-emlekezete-akihez-beterhettek-az-ejszakai-csellengok/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

A Bécsi úti iskola egykori tanárának visszaemlékezései egybevágóan azzal az 1982-es jelentéssel,⁶³ ami az óbudai romák lakáshelyzetét és szociális viszonyait térképezte fel a telepfelszámolás után. Ahogy erre a tanulmány elején is utaltunk, a központi irányelv a kerületben is érvényesült, vagyis úgy igyekeztek szétköltöztetni a cigány családokat, hogy ne egy blokkban legyenek, és „*felvegyék az adott környék szokásait*”.⁶⁴ A Bécsi úti iskolához tartozó családok zömét is, mint erre feljebb már utaltam, az újonnan megépített békásmegyeri lakótelepre költöztették. Az 1982-es tanácsi jelentés 81 családnál vizsgálta a telepfelszámolás utáni körülményeket, családlátogatások útján és a kerületi iskolák statisztikáit felhasználva. A jelentés szerint a telepekről kiköltöztetett családok nagy része beilleszkedett, otthonát tisztán, rendben tartotta, a szülők dolgoztak. A vizsgált családok mintegy egynegyedénél állapították meg, hogy gyerekeit nem gondozta, a felnőttek munkaviszonnyal nem rendelkeztek. Külön figyelmet fordítottak a Békásmegyere, a lakótelepi új lakásokba beköltöző családokra; itt azt találták, hogy a cigány családok 90%-a berendezte a lakását, tiszta, rendezett életmódot folytattak, gyerekeiket rendszeresen vitték óvodába, iskolába. A dokumentum ekkor a kerületi cigánylakosságot körülbelül 402 főre tette, akik az egész III. kerület területén, de zömmel a békásmegyeri lakótelepen éltek. Néhány család még maradt a Mocsaras dűlőn, illetve kisebb részük lakott Óbuda belterületén. A jelentés szerint összesen hét óbudai roma fiatal tanult középiskolában (szakmunkásképzőkben), a roma lakosság egy része pedig még mindig két nagy munkásszálláson élt.

A Bécsi úti iskoláról az utolsó dokumentum, amely ismereteim szerint fellelhető a levéltárban, 1983-ból származik. Az MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezetének beszámolójában⁶⁵ a Bécsi úti iskola az az év során tett szakfelügyelői látogatások alapján kedvező színben tűnik fel, ahol a pedagógusok nagyon lelkiismeretes munkát végeztek, és az

„igen nehéz gyerekösszetétel ellenére nem csupán a hátrányos helyzetűek leküzdése, de komoly előrelépés jelei mutatkoztak a pedagógusok és a gyerekek munkájában”.

A pozitív megítélés egy másik, kerületi iskolában tapasztaltakhoz képest is szembevetendő: a jelentés a Vörösvári úti iskolát sokkal problémásabb intézménynek láttatta, ahol a szakfelügyelők nemcsak a tanulmányi munkával nem voltak elégedettek, de az iskolások magatartása kapcsán is súlyos devianciákat észleltek. Az 1980-as évek második feléről már nem találtam forrásokat, a Bécsi úti iskola a rendszerváltás után átalakult. 1992-ben az Óbudai Waldorf Iskola megkapta a III.

⁶³ *Jelentés a kerületben lakó cigánycsaládok számának és szociális helyzetének alakulásáról*, III. kerület, Cigány Koordinációs Bizottság, 1982, BFL, XXIII. 102.e 2.

⁶⁴ Bihariné Holéczy Ágnes interjú, 2024

⁶⁵ *A vezetőség beszámolója az 1982-83-as tanévben végzett munkáról*, MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezete, HU_BFL_XXXV_8_c_1983_0197

kerületi önkormányzattól az épületet, azóta ez az intézmény működik a Bécsi út 375. szám alatt.⁶⁶ Az egykori Bécsi úti Általános iskola lokális emlékezete egy zárt Facebook-csoportban⁶⁷ él tovább, a 715 fős csoportba a tagok rendszeresen töltenek fel osztályfényképeket vagy más, a tanulóévekhez kötődő fotókat. 2024 áprilisában beléptem a csoportba, és megkérdeztem a tagokat, hogy van-e valami emléküik a telepfelszámolásokról, illetve a telepi roma gyerekek iskolába járásáról. A beérkezett válaszok mind arról szóltak, hogy az iskolába együtt jártak roma és nem roma gyerekek, az osztatlan cigányosztály ténye nem merült fel. Érdekes, hogy az egyik hozzászólás az elkülönítés kapcsán úgy fogalmazott:

„Külön roma ’napközis’ csoport volt hátul az emeleten, mellette zuhanyzóval, fertőtlenítővel. Ezt leszámítva nem voltak szegregálva, nem voltak külön ’roma’ osztályok. Akkoriban számolták fel a ’mocsaras’, zártak be a téglagyárak és szüntek meg a téglagyári munkásalakások.”⁶⁸

Eszerint a saját zuhanyzóval és fertőtlenítővel felszerelt napközis csoport nem merítette ki a roma tanulók iskolai szegregálásának tényét, inkább – egybevégyva a korabeli tanácsi iratok hangvételével – az elsősorban higiénias okokból szükséges megoldási módnak látszott. A fertőtlenítés és a roma gyerekek különhelyezési gyakorlatának dehumanizáló, morálisan megkérdőjelezhető mivolta a háttérbe szorult.

Az óbudai romák emlékezete

Az egykori óbudai cigánytelepeknek mára alig maradt látható nyoma – egyedül a Mocsaras dűlőn maradt egy-két olyan, továbbra is nagyon rossz állapotú kis ház, amelyek kis mértékben az 1970-es évekbeli putrikhoz hasonlíthatók. Mint azt az 1999-ben létrejött helyi civil szervezet, az Aquincum-Mocsáros Közhasznú Egyesület honlapján⁶⁹ kifejti, a rendszerváltás környékén a terület gazdátlansága, a mindent elborító illegálisan lerakott szemét, a parlagfű és az önkéntes terület-foglalók mind-mind rontották a lakosság közérzetét. Az egyesület interpretációjában ekkoriban úgy tűnt, hogy a Mocsaras hiányzik az önkormányzat térképéről;

⁶⁶ Óbudai Waldorf Iskola, https://waldorf-obuda.hu/iskolank/?_gl=1*19kcix1*_up*MQ..*_ga*NzE1NzMwNjUzLjE3MzQ5ODk4NzU.*_ga_HY5JT80SC1*MTczNDk4OTg3NC4xLjAuMTczNDk4OTg3NC4wLjAuMA (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁷ Bécsi úti Általános Iskola Facebook zárt csoporthttps://www.facebook.com/groups/821876577829306?multi_permaLink=8233265043357052 (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁶⁸ Sz. Z. hozzászólása a Bécsi úti Általános Iskola Facebook csoportban feltett kérdésemre, 2024. április 10.

⁶⁹ Aquincum-Mocsáros Egyesület, <http://www.mocsarosegyesulet.hu/page/egyesuletunk-megalakulasa> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

a közbiztonság, a közúthálózat, a közvilágítás, a csatornázottság, a kommunális beruházások hiányosságai folyamatos gondot okoztak. Ezen problémák kezelésére alapult a civil szervezet, amely azóta is igyekszik fejleszteni a területet, egyben kiemelten figyelni az egyedi természeti értékek megőrzésére.

A kerülethez kötődő roma történelem egyetlen olyan pontja, amire a mai társadalom emlékezik, az a roma holokauszt és azon belül a már említett, Bécsi úti téglagyárakból induló deportálás. A kollektív megemlékezés csak az elmúlt években formalizálódott: a kerületi cigány kisebbségi önkormányzat az óbudai önkormányzattal közösen 2021-ben avatott fel egy emléktáblát az egykori óbudai téglagyárak közelében, a Váradi utca 15/a. számú ház falán.⁷⁰ 2024 nyarán pedig, a holokauszt 80. évfordulójának kapcsolódó programok részeként ugyancsak a két kerületi – kisebbségi és többségi – önkormányzat kezdeményezésére pályázatot írtak ki a roma holokauszt áldozatainak emléket állító köztéri alkotás létrehozására. A Bécsi úti egykori téglagyárak helyén felállítandó roma holokauszt emlékművet Oláh Norbert képzőművész fogja elkészíteni, a felavatásra várhatóan 2025-ben kerül sor.⁷¹

Az, hogy cigánytelepek léteztek a 20. század második felében Budapest külsőbb kerületeiben, így Óbudán is, a városi térben semmilyen módon nem érzékelhető. Az államszocialistakori cigánytelep-felszámolás minden lokális nehézség és mérési bizonytalanság ellenére sikeres projektnek volt tekinthető, a tanácssi szervek, a különböző főosztályok, a pártfunkcionáriusok, a rendőrök és az egészségügyi szakemberek pár év alatt el tudták tüntetni a főváros „szegényfoltjait”. Bár a levéltári iratok meglehetősen hiányosak, a rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, az óbudai telepfelszámolás nem tért el lényegesen a többi kerületben zajló akcióktól, inkább a kísérleti cigányosztály egykori léte az, amely a városrészét valamilyen mértékben kiemeli a többi kerület romaszempontú helyi történetéből. Arról, hogy az egykor a telepeken élő roma lakosság hova költözött, mekkora részesülnek sikerült a minőségibb lakhatás biztosítása után integrálódni a többségi társadalomba annak elvárásai mentén, nagyon nehéz adatokat, információkat kinyerni a fennálló forrásokból.

⁷⁰ „Évről évre el kell jönnünk ide” – Emléktábla avatásával tisztelegünk a roma holokauszt áldozatainak emléke előtt, Óbuda.hu, 2021. augusztus 2. <https://obuda.hu/evrol-evre-el-kell-jonnunk-ide-emlektabla-avatasaval-tisztelegtunk-a-roma-holokauszt-aldozatainak-emleke-elott/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

⁷¹ Megvan a nyertes pályázat a roma holokauszt áldozatai előtt tisztelgő emlékhely megalkotására, Óbuda.hu, 2024. augusztus 15. <https://obuda.hu/megvan-a-nyertes-palyazat-a-roma-holokauszt-aldozatai-elott-tisztelgo-emlekhely-megalkotasara/> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkő Attila: Hogy ők is befejezzék az általános iskolát. *Pedagógusok Lapja*, 1974. december 7.
- Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken*. Roma Sajtóközpont Könyvek 3, Budapest, 2002.
- Daróczi Ágnes – Bársony János: Kronológia a Pharrajimos Magyarországon. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos – Romák sorsa a náciizmus idején*. Budapest: L'Harmattan, 2004.
- Demszky Gábor: „CS”. *Kritika*, 1980/10. 18–21.
- Fehér Katalin – Virág Tünde: Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 2014/3. 50–65.
- Kemény István: A magyarországi cigányság helyzete (Kézirat 1971). In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián, Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza: Ariadne Alapítvány, 1997.
- György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete: A Rom Som cigányklub története (1972–1980) In: Ignácz Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom – Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017. 209–237.
- Hajnáczy Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban, 1956–1989*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.
- Hajnáczy Tamás: CS-lakás program. *Romológia*, 2017/14. 8–59.
- Hajnáczy Tamás: Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély*, 2021/2. 90–113.
- Hajnáczy Tamás: *Korszakváltások vagy ciklusváltások? Cigánytelepekkel kapcsolatos elgondolások és intézkedések a konjunkturális idő prizmáján keresztül, a 20. századi Magyarországon*. ELTE TÁTK, 2022.
- Kalla Éva: „A nyelv valami csoda folytán ezer év után is él még, pedig nincsen nyoma annak, hogy lett volna Cigányország”, interjú Daróczi Ágnessel. *Mesecentrum.hu*, 2023. augusztus 2. <https://mesecentrum.hu/mediatar/interjuk/valami-csoda-folytan-ezer-ev-utan-is-el-meg-pedig-nincsen-nyoma-annak-hogy-lett-volna-ciganyorszag.html> (Utolsó letöltés: 2025. március 17.)
- Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): *A magyarországi cigányok/romák, I. kötet*, Budapest, 2022.
- Dr. Kneffel Pál: A magyarországi cigánytelepek közegészségügyi helyzete, higiéniés problémái és feladatok. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások*. A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 195–220.

- Kovács József: A cigánylakosság lakás-helyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 41–49.
- Ladányi János: A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/8. 79–89.
- Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten.* Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Lewis, Oscar: The Culture of Poverty. *Scientific American*, 1966/4. 19–25.
- Mészáros György: A cigányság hagyományos életmódja kialakulásának sajátos körülményei, nevelhetőség; a velük szemben kialakult előítéletek és ezek hatása. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 73–100.
- Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a huszszú 19. század első felében. *Romológia*, 2017/13. 31–52.
- Dr. Papp Lajos: A Magyarországon élő cigánylakosság helyzete. In: Zagyva Imre (szerk.): *A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Az Egészségügyi Minisztérium IX. Szociálpolitikai Főosztálya által 1974. december 3–7-ig szervezett szakmai továbbképzésen elhangzott előadások.* A Szociális Intézetek Központja Kiadványai 8, 1975. 1–15.
- Poós Ferenc: *A cigánytelepek felszámolása 1961-től napjainkig,* Szakdolgozat. Wesley János Főiskola, 1998.
- Rácz Attila (szerk.): *Válogatás a Budapesten élt cigány/roma népességre vonatkozó levéltári forrásokból.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2023.
- Réger Zita: Cigányosztály, „vegyes” osztály : a tények tükrében. *Valóság*, 1978/8. 77–89.
- Solt Ottilia: Budapesti cigány gyerekek az iskolában. *Budapesti Nevelő*, 1975/2. 90–106.
- Virág Tünde: A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 2017/4. 45–62.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Jelentés a cigányság társadalmi beilleszkedésével és a cigánybűnözés helyzetével kapcsolatos tapasztalatokról*, Budapesti Rendőrőrkapitányság, 1974 február. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Beszámoló a cigánylakosság részére kiutalt lakások 1974-75 évi adatairól és a lakáshasználatbavétel tapasztalatairól*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi főosztály, 1976. április 15., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Cigánylakosság helyzetének javítását szolgáló intézkedések*, Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Városrendezési és Építészeti Főosztálya, 1976. szeptember 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Levél-tervezet Kiss Imre elvtársnak*, a III. kerületi tanács elnökhelyettese, 1977. november 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Jelentés a főváros területéről 1977-ben állami gondoskodásban részesült cigányszármazású kiskorúak gondozásba vételének okairól, szociális körülményeiről, neveltségi és fejlődési problémáiról*, 1978. augusztus 25., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Jelentés a cigánylakosság lakáshozjutásának, a lakások használatának tapasztalatairól, valamint a cigánytelepek felszámolására kidolgozott elképzelésekről*, Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály, 1979. május 23. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Beszámoló a fővárosi cigány gondozói hálózat eddigi tevékenységéről*, Bársony János, 1979. május 31. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Munkásszállásokon élő cigány dolgozók helyzete*, III. kerület, 1979. június 11., BFL, XXIII. 102.e 2.
- Cigánygyermek beilleszkedése a közösségbe, tanulmányi helyzete, továbbtanulása*, III. kerület, 1979. június 15. BFL, XXIII. 102.e 2.
- Telepfelszámolással kapcsolatos megkeresés a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Főosztály részére*, III. kerületi tanácselnök, 1981. október 29. BFL, XXIII. 102.e 2
- Jelentés a kerületben lakó cigánycsaládok számának és szociális helyzetének alakulásáról*, III. kerület, Cigány Koordinációs Bizottság, 1982, BFL, XXIII. 102.e 2.
- A vezetőség beszámolója az 1982-83-as tanévben végzett munkáról*, MSZMP Vörösvári-Bécsi úti Alapszervezete, HU_BFL_XXXV_8_c_1983_0197